

ժըղ: Կրկնում եմ. այստեղ է մեծ փորձութիւնը հաւատոյ համար, բայց այս փորձութիւնը մեզ համար նախագուշակած էր, ուստի և պէտք է տաններ նրան, իմանանք, պէտք է տեսնենք ծածկեալ Աստծուն, լսենք լուր Աստծուն, պէտք է համոզուած լինինք նորա արդարութեան, ողորմածութեան և սիրոյ մասին, չնայելով բոլոր անօրէնութեանց, որոնք անարգում են նորան. պէտք է ծառայենք նրան և այնպիսի կեանք վարենք, որ միշտ պատրաստ գտանուենք նրան դիմաւորելու: Երանելի են ծառայք, որոնց Տէրն արթուն գտնէ իւր գալստեան ժամին: (Բեբեկէ):

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԵՐԶԳԱՅԱԿԱՆ . ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ . ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ . ՀԱՅԵՏԱԿԵՏԻՑ .

(Շարունակում է)

Երեւակայենք տեսողութեան անսուրբ թափանցականութիւն ունեցող մի անձն՝ տասներկուրդ մեծութեան աստղի վերայ, որից նա՝ հեռաբար՝ տեսնում է հրդիր այնպէս, ինչպէս եղել է Աբրահամի ժամանակները: Եւ այժմ՝ երեւակայենք, որ այս դիտողը շարժուում է դէպի մեր երկիրը այնպիսի արագութիւնով, որ նա կարճ ժամանակուայ ընթացքում՝ օրին. մի ժամում՝ հասնում է այնպիսի հեռակայութեան մեղանից, որի վրայ գտնուում է արեգակը, ուր՝ ինչպէս վերեւ ցոյց է տուած՝ երկիրը երեւում է այնպէս, ինչպէս էր ութ ու կէս բոլէ սրանից առաջ: Պատկերացնենք մեզ այս, և այն ժամանակ մենք կհասկանանք՝ թէ այսպիսի դիտողի աչքի առաջ կանցնի մի ժամուայ ընթացքում՝ ամբողջ համաշխարհային պատմութիւնը Աբրահամի ժամանակից մինչև ցայսօր:

Որովհետև, այն վայրկենում, երբ նա սկսում էր իւր ճանապարհորդութիւնը, նա տեսնում էր երկիրը այնպէս, ինչպէս սա էր 4000 տարի սրանից առաջ: Ճանապարհի կիսին, կէս ժամից յետոյ, նա տեսնում էր 2000 տարի սրանից առաջ կատարուած անցքեր: Երեք քառորդ ժամից յետոյ տեսնում էր այն, ինչ որ հազար տարի առաջ էր լինում՝ և վերջապէս՝ մի ժամ շարունակ անդափոխուելուց յետոյ, տեսնում է այն ինչ որ այժմ կատարուում է նրա վրայ: Ուրեմն անհրաժեշտ ապացուցած է, որ եթէ միայն աչքը կարողանար հետևել միմեանց փոխանակող երևոյթների այս բոլոր շարքին, դիտողը ահագին արագութիւնով անշուշտ կտեսնէր ամբողջ համաշխարհային պատմութիւնը, բոլոր մարդկային գործառնութիւնների ու անցքերի հետ միասին, որոնք կատարուել են 4000 տարուայ ընթացքում երկրիս վերայ:

Բաժանենք ժամը 4000 մասի, իւրաքանչիւր այսպիսի մասը՝ հետևաբար՝ գրեթէ՝ հաւասար կլինի մի վայրկենի: Ուստի՝ մի վայրկենի ընթացքում մեր երևակայած դիտողը կտեսնի մի ամբողջ տարուայ ընթացքում կատարուած անցքերի շարքը: Այս բոլոր անցքերը անցնում են նրա առաջ բոլոր մանրամասնութիւններով, գործող անշների բոլոր շարժողութիւններով ու գրութիւններով, բոլոր փոփոխուող պարագաներով: Այս բոլորը՝ շարան շարան՝ հանդիսանում է նրա հայեացքի առաջ, այս բոլորը նա տեսնում է ամբողջապէս չկրճատած, միայն չափազանց արագ յաջորդութիւնով. և մի ժամը նրա համար պարունակում է այնքան անցքեր, որքան 4000 տարին երկրի բնակիչների համար:

Ինչպէս մենք ենթադրեցինք՝ թէ մեր երևակայած դիտողը 12-րդ մեծութեան աստղից մինչև մեզ եղած տարածութիւնը անցնում է մի ժամուայ ընթացքում, նոյնպէս մենք կարող ենք մեզ պատկերացնել և այն՝ թէ նա այս տարածութիւնը կանցնի և մի վայրկենում կամ թէ, ելեքտրամագնիսական ուժի նման, անչափ կարճ ժամանակուայ ընթացքում:

Ինչպէս առաջին դիպուածում դիտողը տեսնում է 4000

տարուայ պատմութիւնը մի ժամուայ ընթացքում՝ այնպէս մենք կարող ենք երեւակայել՝ թէ նա տեսնում է այս ամբողջ պատմութիւնը, բոլոր անցքերով լիովին բովանդակութիւնով, որքան ուզես կարճ ժամանակում:

Մարգկային խնկը շուտրում է, հարկաւ, պատկերների այս բազմազանութիւնից ու արագ փոխանցութիւնից, սակայն ենթադրական էակը, որ ունի նոյն ընդունակութիւններն, ինչ որ ունի մարդս, միայն գերագոյն աստիճանով, կարող է ապրել չորս հազարամեայ պատմութիւնը մի վայրկենի ընթացքում: Այսպիսի տրամախոհութիւնը տալիս է պարզորոշ հասկացողութիւն այն փիլիսոփայական սկզբունքի վրայ, թէ ժամանակը չէ ինչ, որ ինչ էրան էայ, այլ միայն յետոյ յետոյ, առանց որի մենք չենք կարող հասնել նրա բովանդակութեան վրայ, այսինքն՝ յաջորդաբար կատարուող անցքերի վրայ:

Եթէ ժամանակը լինէր՝ ինքն իրան գոյութիւն ունեցող իրական մի ինչ, անկարելի կլինէր, որ կարճ ժամանակուայ ընթացքում կարողանար կատարուել այն, ինչ որ կատարուում է երկարաուե ժամանակում: Այստեղ մենք տեսնք, ինչպէս մի վայրկենի ընթացքում թանձրացան 4000 տարուայ անցքերն և ընդամին ոչ կրճատած կամ փոփոխուած կերպով, այլ այնպէս, որ իւրաքանչիւր անցք իրապէս կատարուում է բոլոր մանրամասնութիւններով ու նոյն պայմաններով: Այսպիսով ժամանակի տեղականութիւնը էական չէ կատարուող բանի համար: Վախճանը ու՝ «կիցիւր կարող էն յալուել և՛ շնչելով որան պարտաւանքի միջոցով՝ հարստացնելով աշխարհը»:

Այս կշռադատութիւնները այլապէս լուսաբանելու համար մէջ բերենք յետագայ զրոյցը:

Նախորդ գործը ութսուն թուականներին մի ֆրանսիացի քարոզիչ իւր ընտանիքով բնակութիւն հաստատեց Նաբոգոբի սառուցապատ հովիտներում՝ բնիկների մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու նպատակով: Ամեն բան՝ ինչ որ հարկաւոր էր փոքր գաղթականութեան գոյութեան համար բերուում էր Եւրոպայից, տարին մի անգամ ուղարկուում էր մի նաւ, որ

պարունակուում էր քարոզիչների համար բոլոր պաշարեղէնը. այս նաւը բերում էր նրանց այն ամենը, ինչի կարօտ էին քարոզիչները իբրեւ մարմնեղէն ու հոգեւոր կերակրի:

Նաւի գալստեան օրն, որին՝ հարկաւ ամենքն յայտնի անհամբերութիւնով սպասում էին, միակ վայրկեանն էր տարուայ մէջ, երբ քարոզիչ ընտանիքը հայրենիքից լուր էր ստանում. նրանց բերում էին ամբողջ անցած տարուայ լրագիրները:

Որքան էլ հարցասիրելի էէր նրանց համար իմանալ, թէ ինչ էր եղել լոյս աշխարհումս անցած տարուայ ընթացքում, սակայն նրանք կանոն էին դրել իւրեանց համար՝ ամէն օր կարգաւ միայն լրագրի մի համարը, հէնց այն, որը ճիշդ մի տարի առաջ էր դուրս եկել: Այս իւրեանց վրայ դրած կանոնը նրանք ոչ մի անգամ զանցառութեան չտուին իւրեանց Լորտադօրում եղած ամբողջ ժամանակը:

Երբ ծագեց ֆրանսիական յեղափոխութիւնն և յաջորդ տարիներն այնչափ նշանաւոր պատմական իրողութիւնք կատարուեցան, այն ժամանակ, կարող էք երեւակայել՝ թէ ինչպէս անհամբեր սպասում էին հետեւեալ օրուան, որ կարենան լրագրի հետեւեալ համարը բանալ ու կարդալ նրա մէջ, թերեւս, սիրելի ազգականի մահի մասին, կամ թէ նոր օրէնքների ու կարգադրութիւնների մասին, որոնք ֆրանսիայում ստեղծել էին գոյութեան նոր պայմանները: Այն գիրքն, որի մէջ գրուած էր ապագան նրանց առաջն էր, բայց իրանցից դրած օրէնքը արգելում էր նրանց թերթեւայս գիրքը, իսկ այնպէս, ինչպէս ընդթեան օրէնքը մարդուս արգելք է լինում տեսնել իւր ապագան:

Այս օրինակից մենք կարող ենք ստանալ մի շատ ակներեւ մշտապատկեր մի որ և է բարձր էակի ամենագիտութեան վրայ, եթէ մենք երեւակայենք՝ թէ նրա առաջ բացուած են անցեալի ու ներկայի գրքերն, որոնց բովանդակութիւնը նա կարող է իմանալ մի հայեացքով, այնպէս որ նրա համար չկայ երեկուայ ու այսօրուան օրը, այլ նրա համար մի օրը ինչպէս հազար տարի է, և հազար տարին ինչպէս մի օր է:

b.

Իսկ և իսկ այնպէս, ինչպէս՝ շատ արագ, շարժուելով մի որ և է աստղից դէպի երկիրը՝ կարելի է խտացնել անցքերի պատկերները կարճ ժամանակուայ միջոցում, իսկ այնպէս էլ կարելի է, և, ընդհակառակը, ձգձգել այդ անցքերը որքան ուզես մեծ աստիճանով հետեւեալ կերպով:

Ասենք՝ թէ լոյսը և սրա հետ երկրային անցքերի պատկերները հասնում են մի որ և է աստղի ճիշտ 20 տարուայ մէջ. երեւակայենք այժմ, թէ մի դիտող, սկսելով իւր ճանապահորդութիւնը այն վայրկենում, երբ ծաղկի բաժակը սկսում է բացուել, գնում է դէպի այդ աստղը 20 տարուայ ու մի օրուայ ընթացքում, եթէ նա կարողանար դիտել այս ծաղիկը իւր բոլոր ճանապահորդութեան ժամանակ (որի համար նա պէտք է ունենար չափազանց լաւ տեսողութիւն ու դիտողականութիւն), նա 20 տարի ժամանակ կունենար դիտելու այն փոփոխութիւնները, որոնք լինում են ծաղկի մէջ մի օրուայ ընթացքում: Ծաղկի ձևի աստիճանաբար զարգացումը ամենապարզ կերպով կպատկերանար նրա աչքի առաջ, և ինչպէս մենք հազիւ կարող ենք զանազանել թռչող թիթեռնիկի թւերի գոյնը, իսկ եթէ մենք կարողանայինք հետեւել նրա շարժողութիւններին, մենք կարողութիւն կունենայինք համարել նաև նրանց ծածկող գունաւոր փոշու հատիկները, այնպէս էլ դիտողը, որ կարենար հետեւել լուսոյ ճառագայթի թւերի վերայ մի որ և իցէ արագ անցնող երեւոյթի, առանց շտապելու կը կարենար լիովին ճիշտ զննել ամենանուրբ մանրամասնութիւններն ու ամենափոքր փոփոխութիւնները: Այսպիսով՝ ստեղծուած կլինէր՝ այսպէս ասած՝ ժամանակի համար մի մանրադիտակ. արդարեւ՝ խոշորացոյց ապակու միջնորդութեամբ մենք կարող ենք մի առարկայից բռնուած տարածութիւնը մեծացնել հազար անգամ և, այսպիսով, մենք կարողութիւն ենք ստանում զանազանել զննելի մարմնու փոքր ու իրար մօտ գտնուող մասերը, որոնք անզէն աչքի համար ձուլուում են մի կէտում: Եղնպէս էլ և

նա, ով կկարենար, լուսոյ ճառագայթի հետ շարժուելով, հետեւել օրերով ու տարիներով մի որ և իցէ երևոյթի, կգտնէր առանձին գործողութիւնների անթիւ բազմութիւն, որոնց գոյութեան մասին պլապէս ոչինչ էլ չէր կարող կասկածել. և նա նոյնպէս կզարմանար այս զննութիւնների հետեւանքների վերայ, ինչպէս մենք զարմանում ենք մասնագիտակի տակ դըտնուած աներեւոյթ աշխարհների վերայ:

Այսպէս օրինակի համար՝ տասներկորդ մեծութեամբ աստղի վերայ, ինչպէս մենք ասացինք, ներկայ ժամանակում տեսանելի են երկրի նախապատմական կերպաւորութիւնների գործողութիւնները. ուստի մի դիտող, եթէ շարժուէր դէպի այս աստղը աւելի արագ քան լուսոյ արագութիւնը, հեռանալով երկրից, կարող էր իւր աչքերով հետազօտել ու մեկնել մեր երկրի կեղեւի ծագումի ու զարգացումի վերայ ունեցած այն հանելուկներն, որոնք վճռելու համար ճիշդ են թափում մեր ուսումնականներն և բնազննիչները: Բացի սրանից, այս ամենը վերաբերուում է ոչ միայն երկրին, այլ և որ աստղին որ ուղեւ. իւրաքանչիւր աստղի պատկերը ճանապարհորդում է միւս աստղերի մէջ, և ոչ միայն մեր մոլորակի այլ և բոլոր աշխարհների պատմութիւնը բացուած դրած է այժմ տարահութեան մէջ, ինչպէս տիեզերական պատմութեան ճշմարիտ ու վիճ պատկերը:

Թէպէտ և մենք մի քանի անգամ պնդեցինք՝ թէ այստեղ խօսքը այն բանի վերայ է միայն, ինչ որ հասարակ է հասարակական կապի համար, բոլորովին չպահանջելով կատարելիութիւն կամ իրականութիւն. սակայն՝ մենք կաւելացնենք նրանց համար, որոնք չեն կարող կատարելիութեան գաղափարից անջատուել, հետեւեալ կշռադատութիւններն էլ:

Եթէ մենք տեսնում ենք հեռաւոր առարկաներն աւելի փոքր չափով, քիչ պարզ, քիչ որոշ ձևերով ու գոյներով, սրա պատճառը՝ նախ մեր աչքի կազմութիւնն է, և երկրորդ՝ մեր մթնոլորտի ոչ լիակատար թափանցութիւնը: Տեսողութեան ճառագայթները մեր աչքերից խոտորագնաց (divergens) են լինում՝ ան

կիւն կազմելով, այնպէս որ մօտ հեռաւորութեան վերայ բաւական է արդէն մի փոքր մարմին, որ տեսնելի տարածութեան մեծ մասը բռնի, մինչդեռ աւելի մեծ հեռաւորութեան վերայ, հարկաւոր է աւելի մեծ մարմին, որ ճառագայթների խորտորագնացութիւնից մեծացած տարածութիւնը լցուի:

Եթէ մենք մեր այլքի առաջ կունենանք մեր պարզած ձեռքում փոքրիկ դրամ, նրանով կարող ենք ծածկել ամբողջ արեգակը: Բայց եթէ տեսողութեան գործարանը կազմուած լինէր այնպէս, որ տեսողութեան ճառագայթները դուրս դային իրանից զուգահեռաբար, այն ժամանակ մենք բոլոր առարկաները կտեսնէինք իւրեանց իսկական մեծութիւնով, բոլորովին անկախ զննող առարկայի այլքից ունեցած հեռաւորութիւնից: Մենք կտեսնէինք ոչ ամբողջ մարմինն, այլ միայն նրա փոքր մասը, որ կհամապատասխանէր այս կերպով կազմուած տեսողութեան գործարանի մեծութեանը, և այս փոքր մասը միատեսակ պայծառութիւնով տեսանելի կլինէր՝ որքան հեռաւորութիւնից որ ուզես, և մենք կարող էինք զանազանել խոտի տերւը ամենահեռաւոր աստղի վերայ, եթէ միայն մթնոլորտը լիակատար թափանցիկ լինէր և չունենար լոյս կլանող մասեր, և եթէ նոյնպէս գիտուող աստղն էլ չըջապատուած չլինէր գիտելն արգելող մթնոլորտի խաւով:

Այսպիսով, տեսողութեան գործարանի այս օրինակ կազմութիւնը ևս աւելի կարելի է կացնում մեր վերելք արտայայտած ենթադրութիւնները. սակայն զուր աշխատանք կլինէր շարունակել այս տրամախոհութիւնների թելը և դուրս բերել՝ թէ մի ինչ կարելի կլինէր, եթէ կարելի լինէր մի այլ ինչ, որովհետև հիպոտեզների այս օրինակ խաւաբարդելը մնում է տակաւին իբր ֆանտազիայի խաղ, որ մոքի առաջ կթարթի չթողնելով մնալուն հետք:

Սակայն՝ եթէ մենք շարունակում ենք մեր դատողութիւններն, այս նրանից է առաջ գալիս, որ մենք համոզուած ենք, թէ ենթադրութիւնների այս երևակայած կազմութեան շնորհիւ մեզ յաջողուում է տալ ընթերցողին շօշափելի ու աղիներ

մտապատկեր ժամանակի ու տարածութեան վերայ. մինչդեռ առանց այսպիսի լուսաբանութիւնների, վերացական հասկացողութիւնները մարդկանց համար գատարկ հնչիւններ են: Որովհետեւ պէտք է զանազանել մի որ և իցէ դրութեան խոստովանելն այն հիման վերայ, որ դէպի նրան տանող գաղափարութիւնների շարքը անվիճելի է, այս դրութեան ճշմարտութիւնը անմիջապէս պատկերացնելուցն այնպիսի ակնյայտնի ձևով, որ մենք միանգամից տեսնում ենք իրան հակաճառող ամէն բանի անհեթեթութիւնը: Այսպէս օրինակի համար, ով կծանօթանայ այն ապացուցութեան՝ թէ եռանկիւնու անկիւնների գումարը հաւասար է երկու ուղղանկիւնի, պէտք է այս դրութեան ճշմարտութիւնը խոստովանի. սակայն դեռ չէ կարելի ասել՝ թէ նա հասկացել է այս դրութիւնը, այսպէս հասկանալու համար պէտք է, որ նա անմիջապէս տեսնի, թէ եռանկիւնու իսկ էութեան համաձայն այսպէս պէտք է լինի, և թէ եռանկիւնը՝ առանց այս յատկութեան նոյնպէս անիմանալի է, ինչպէս քառակուսի շրջանակը:

Ահա այսօրինակ ակներև մտապատկեր, այսօրինակ անմիջական զգացողութիւն մենք ուզում ենք հաղորդել ընթերցողին տարածութեան ու ժամանակի վերայ ունեցած գաղափարների մասին:

2.

Մարդկանց հետաքրքրութիւնը դէպի զանազան հարցեր տարբեր է և յաճախակի հակադիր է՝ ինչ որ մէկին թուում է մեծ կշիռ ունեցող, այն բոլորովին անփոյթ է թողնում միւսն: Քայց մէ հարց կայ, որ պէտք է հետաքրքրէ իւրաքանչիւր մարդու, և որ իրապէս վերին աստիճանի հետաքրքրում է ամեն մարդու, թէպէտ և իւր պատմութիւնքն և իւր մտաւոր գործունէութեան ուղղութիւնը սովորաբար՝ չեն թոյլատրում նրան զբաղուելու լրջութեամբ ու անդադար սրա վճռելու փորձ չանելով: Այն է այս հարցը, թէ ինչ է տիեզերքը և ինչու համար գոյութիւն ունի: Այս հարցը չի հանուիլ մարդկային

ողուց: Արդէն երեխան հարցնում է երկնքի ու երկրի արարչի մասին, և հանգստանում է ու բաւականանում է գերիմաստ ու ամենաբարի Աստուծոյ Արարչի վերայ ցոյց տալով: Աւելի հազուադաս խելքին արդէն բաւական չէ այսպիսի պատասխանն, որովհետեւ նա հակաճարութիւն է տեսնում միակ պատճառի՝ Աստուծոյ և տիեզերքում տեսնելի հետեանքների բազմազանութեան մէջ:

Մեր խելքը կարող է առգրել հասարակ ու միակ պատճառին միայն նոյնպիսի հասարակ ու միակ հետեանք, և երբ մենք տեսնում ենք զանազան երևոյթներ, մենք փնտռում ենք նրանց համար և զանազան պատճառներ, այս կանոնը բացառութիւն չէ սիրում. մենք փնտռում ենք նաեւ ախտայ՝ զանազանութիւն այն տեղում, ուր մեր արտաքին զգայարանները մատնացոյց չեն անում նրա վերայ: Այսպէս մենք տեսնում ենք թէ արեւի ճառագայթը լուստւորում էլ է, տաքացնում էլ է, և մենք իսկոյն և եթ մտաւորապէս արոհում ենք նրան երկու մասնի, լուսաւորող ու տաքացնող եւութիւնից, որովհետեւ մենք անհրաժեշտ կերպով մշտում ենք փնտռելու երկու պատճառ այնտեղ, ուր մենք տեսնում ենք երկու զանազան երևոյթ՝ լոյս ու տաքութիւն:

Իայց մենք՝ բոլոր պատճառների ու հետեանքների ամբողջութեան համար, որոնք մենք տեսնում ենք աշխարհումն և որոնք վերջինս լցնում են, որոնք աշխարհի եւութիւնն են, փնտռում ենք մէկ նախնական պատճառ, մէկ նախասկիզբն ստեղծող, որի մէջ մենք չենք կարող թոյլ տալ տարբերութիւն ու բազմազանութիւն, որովհետեւ վերջին դիպուածում, մենք էլի կգայինք այս բազմազանութեան ծագումի հարցին:

Անմիտ բան կլինէր էլի հարցնել նախապատճառի պատճառի մասին, որովհետեւ «նախապատճառ» ասուած հասկացողութիւնն արդէն նրանումն է, որ իրանից առաջ մի այլ պատճառ անմտածելի է: Այսպիսի միակ պատճառի փնտռելն է նոյնպէս մարդկային խելքի անվիճելի յատկութիւնը:

Փիլիսոփայութեան գործն է մեկնել ու հեռացնել երևացող

Հակաճառութիւնը՝ յաճախօրէն սա պնդում էր՝ թէ գորութեան ծագումը հանելուկը լուծել է, սակայն անտեղեակ մարդու հարցին միշտ պատասխանել է միայն փախուստ տալով՝ ասելով՝ թէ հարկաւոր է գիտութիւնը ուսումնասիրել խորին կերպով, իւր ձեռք բերած հետեւանքները հասկանալու համար։ Բայց մենք այսպիսի պատասխանով բաւականանալու չափ այնքան համեստ չենք, և աւելի ևս կասկածելի է թուում մեզ փիլիսոփաների այսօրինակ պնդումը, որ նրանք չեն կարող նաև միմեանց համոզել, այլ իւրաքանչիւր նոր փիլիսոփայ հերքում է նախորդին։ ամեն այսպիսի դիպուածում, կարելի է, որ գիտութիւնը մի քայլ առաջ է գնում, բայց հաւաստի է՝ որ սա դեռ չի հասել իւր նպատակին։

Որովհետև, այս կողմից կտրուած է ճանապարհը այս հակաճառութիւնը պարզաբանելու համար, որից մարդկային խելքը չէ կարող դուրս պրծնել, մենք կաշխատենք ցոյց տալ, բոլորովին հանրահասկանալի կերպով՝ թէ ինչպէս և որքան այսպիսի լուծումը մտածելի է։

Բոլոր բազմազանութիւնը, որ մենք ըմբռնում ենք տիեզերքում կարելի է բաժանել երկու կարգի։ Առաջին, որ մենք տեսնում ենք զանազան առարկաներ, ինչպէս են՝ օրինակ՝ աստղեր, մարդիկ, կենդանիներ, բոյսեր և այլն, երկրորդ, որ մենք գիտենք զանազան ճշմարտութիւններ և ունենք զանազան մտքեր։ Եւ այսպէս, այն ճանապարհը ցոյց տալու համար, որին մենք պէտք է հետեւենք, որ հասկանանք՝ թէ ինչպէս կարելի է բոլոր տիեզերքը համարել իբր միակ անբաժան ամբողջութիւն, մենք պէտք է վճռենք երկու տեսակ հարց։ Առաջին, որ մենք պէտք է ցոյց տանք, թէ ինչպէս մեր բոլոր մտքերն և մեզ յայտնի ճշմարտութիւնների բոլոր՝ բազմազանութիւնը կարող է հասկանալի լինել իբր մէկ ճշմարտութիւն, և երկրորդ, որ կարելի է երեւակայել ժամանակով ու տարածութիւնով զանազանուող տիեզերքի մասերը համակիւնորոնացած մէկ անբաժանելի կէտում։

Առաւել դիւրին է գտնել մեր խնդրի առաջին մասի լուծու-

մը: Կայ յայն ձէլ ճշմարտութիւն և, եթէ մեզ թուում է, թէ մենք տեսնում ենք շատ զանազան ճշմարտութիւններ, այս յառաջանում է մեր խելքի անկատարելութիւնից, որը տրոհում է նրան բազմաթիւ առանձին ճառագայթների:

Պարզեք նախապէս հասարակ օրինակով, թէ ինչպէս պէտք է այս հասկանալ՝ մարդ մտածում է, մարդ զգում է, մարդ մահկանացու է, այս սովորական հասկացողութիւններով երեք ճշմարտութիւն են, այն էլ երեք զանազան ճշմարտութիւններ: Բայց այս զանազանութիւնը ծագում է միայն նրանից, որ մենք չենք կարող ըմբռնել «մարդ» ասած հասկացողութիւնը, իրանից դուրս եկած ամեն բանով ամբողջապէս և միանգամից: Եթէ մենք կարողանայինք նրան այսպէս հասկանալ, եթէ՛ լսելով «մարդ» բառը, անյապաղ և անընդմիջապէս ունենայինք մտքում այն ամենը, ինչ որ այս հասկացողութիւնն է պատկանում, ինչ որ նրա էութիւնն է, մենք «մարդ» բառով կըմբռնենք և մտքի, խելքի ու մահկանացութեան հասկացողութիւնը, և մեր միտքը չէր գալ այս հասկացողութիւնը տրոհել ու ասել՝ բացի սրանից՝ թէ մարդ մահկանացու է, իսկ այնպէս, ինչպէս մենք ոչ մի նոր բան ասած չէինք լինիլ, եթէ ասէինք՝ թէ քառանկիւնը չորս անկիւնանի է, որովհետեւ այս յատկութիւնը արդէն պարունակում է հասկացողութիւն իրան մէջ, տրուում է ու հասկացուում է միանգամից իւր հետ:

Մի ուրիշ օրինակով ևս աւելի կպարզուի այս:

Նա, ով լիովին հասկացել է և գիտէ, թէ ինչ է եռանկիւնը, նա անմիջապէս և նրանով իսկ, արդէն գիտէ (և ոչինչ էլ չէ հարկաւոր նրան յիշեցնել սրա վերայ) թէ եռանկիւնը ունի երեք կողմ ու երեք անկիւն, թէ երեք անկիւնի գումարը հասարակ է երկու ուղիղ անկիւնի, թէ նրա գագաթներից հակադիր կողմերի վերայ ձգած ուղղահայեաց գծերը կտրուում են մէկ կէտում: մի խօսքով, այն ամենը, ինչ որ երկրաչափութիւնը դուրս է բերում և ապացուցանում է, և որին մենք ընտելանում ենք միայն փոքր ինչ դժուարութեամբ:

Նա, ով ամբողջովին ու կատարելապէս կըմբռնէր մեր երկրի

վրայ ունեցած հասկացողութիւնը, պէտք է միանգամից, ու անմիջապէս, հասկանար՝ թէ երկիրը գնդաձև է, թէ նա կշիռ ունի, և ինչ մասերից է բաղկացած, ինչ ճանապարհ է կտրում արեգակի շուրջը և ինչ էակներ են նրա վերայ բնակում: Նա կհասկանար մարդուս իւր բոլոր գործերով ու ձգտումներով, մտապատկերներով ու հասկացողութիւններով, մտքի օրէնքներով ու զգայութեան խաբսերով, և ընդ սմին ինչպէս անմիջաբար ու անհրաժեշտ կերպով երկիր առած հասկացողութիւնից դուրս եկած հասկացողութիւն, այնպէս որ նրա միտն անգամ չէր կարող գալ անջատելու այս եղանակով իւրեան յայտնի ճշմարտութիւններից մէկը և համարել սրան մի առանձին բան, ինքն իրան գոյութիւն ունեցող, որովհետև նա կհասկանար բոլոր այս ճշմարտութիւնները՝ իբր ակնյայտնի, որոնք պարունակուած են «երկիր» ասուած հասկացողութեան մէջ: Նա նոյնպէս չէր կարող մի որ և իցէ ճշմարտութիւն իբր առանձին առած համարել: Ինչպէս և մենք գիտենք՝ թէ ոչինչ առանձին կամ նոր բան առած չենք լինիլ, ասելով թէ քառանկիւնին չորս անկիւնանի է:

Եթէ ընդհանրացնենք այս տեսակ՝ մասնաւորութիւնները պարփակող հասկացողութիւնը ամբողջ գոյութիւն ունեցող տիեզերքի վրայ, որ պարունակում է զգացողութիւնների բոլոր փորձնական տեղեկութիւնները, հասկացողութիւններն ու ճշմարտութիւնները, մենք տեսնում ենք, որ ամենաբարձր կատարեալ հմտութիւնը պարունակում է մէկ ճշմարտութիւն, մի մտապատկեր, մի հասկացողութիւն, այն է՝ Տիեզերք:

Մարդ միայն իւր մտածողութեան անկատարելութեան պատճառով տրոհում է այս ընդհանուր հասկացողութիւնը, պատճառը այստեղ նոյնն է ինչպէս վերևը յիշած օրինակի մէջ, որտեղ, ինչպէս մենք տեսանք, մարդ մտաւորապէս տրոհում է արևի ճառագայթներն երկուսի՝ տաքութեան ու լուսոյ, որովհետև տեսնում է երկու երևոյթ՝ լոյս ու տաքութիւն: Բայց տիեզերքը մի գործարանական ամբողջութիւն է, և նա ով լիովին հասկացել է այս գործարանական կազմուածքը, նա սրանով հէնց հասկացել է և բոլոր նրա բաղադրիչ մասերը:

... քիւսարմայն ի ցոյնս ցմ. ի վարդարայեան՝ նորոգման լապի
 տիւր ամ ի վրէժ մեարմնք զգոյնէ՝ ի վրէժ դամարման՝ արարեցնես
 նապար ի շղարման չմիւ, ճարարեաց ի սկզբնուն չմիւ ամ ի վրէժ
 աւաւաւեանանանք այսքանով մեր խնդրի առաջին մասի զննելու
 մը՝ խնդրի՝ որ է ցոյց տալ թէ կայ Մի ճշմարտութիւն, կամ գոնէ
 կարելի է երեւակայել բոլոր ճշմարտութիւններն, որպէս միակ
 անբաժան ճշմարտութիւն, և թէ միայն մարդկային մտաց
 սահմանականութեան պատճառով է, որ նա (ճշմարտութիւնը)
 մտածութեան առարկայ է դառնում մաս առ մաս։

Մեր խնդրի երկրորդ մասն է ապացոյց տալ թէ ժամանակով
 ու տարածութիւնով տարբեր երեւոյթները կարելի է նոյնպէս
 երեւակայել ձուլուած մէկ կէտում։

Մենք արդէն ցոյց տուինք այն մարդու օրինակով, որ ճանա-
 պարհորդում է աստղային տարածութիւններում, և անցնում է
 12 որդ մեծութեան աստղից մինչև մեր երկիրը եղած հեռաւո-
 րութիւնը կարճ ժամանակում, թէ ինչպէս կարելի է ակներեւ
 տեսնել, որ ժամանակը՝ բոլոր իւրեան մէջ կատարուող եղելու-
 թիւններով թանձրանում է որքան ուղիւս կարճ ժամանակա-
 միջոցի մէջ։

Իայց այս օրինակի մէջ՝ իրապէս, թանձրանում են ոչ ելեւ-
 ին-նէրը էրեւան, այլ իայն իրանց լուսնի ձևերն անցնում են
 դիտողի առաջ չափազանց մեծ արագութիւնով, ուստի մեզ դեռ
 մնում է ցոյց տալ ընթացողին, թէ ինչպէս է ոչ այս ելեւ-իւննե-
 րը կարող են հասնող մէկ լիւսնի մեկնել թէ ինչպէս կա-
 րելի է թանձրացնել ժամանակի մի վայրկենում ոչ միայն երե-
 ւոյթները պատկերներն, այլ նոյն իսկ երկայնիւններն ամբողջապէս ու
 բոլոր մանրամասնութիւններով, և թէ նաեւ այն, ինչ մենք ա-
 նուանում ենք երկար կամ կարճ, իրապէս՝ պայմանաւորուած
 է միայն նրանով, ինչպէս մարդ հասկանում է իրերը։

Ասեմք՝ թէ մի որ և իցէ վայրկենից, զոր օրինակ այսօրուա-
 նից, երկրի ու բոլոր երկնային մարմինների արագութիւնը ա-
 ւելանում է երկու անգամ, այնպէս որ տարին կտեւի այժմեան
 վեց ամիսը, իսկ իւրաքանչիւր տարուայ եղանակը այժմեան

վեց եօթնեակը, օրը—այսօրեան 12 ժամը և լն. քացի սրանից, միաժամանակ սրա հետ, թող փոփոխուի ուն կերպով մեր կենսական, գործողութիւնների արագութիւնը, այնպէս որ խորին ծերութիւնը կլինի ոչ ութսուն տարուայ, այլ քառասուն տարուայ մէջ, մեր շնչառութիւնը ու զարկերակի հոսքը, ճօճանակի ճօճուելը, նոյնպէս ուսումն եւ կրկնակի արագութիւնով կատարուել, և որ մեր գործարանական կազմուածքի այս նոր վիճակը կանոնաւոր վիճակ է: Ժամացոյցի սլաքները շրջան են կատարում ոչ մի ժամում և 12 ժամում, այլ րօպէացոյց սլաքը 30 րոպէի մէջ, ժամացոյց սլաքը—վեց ժամում: Բոյսերի ու կենդանիների աճիլն ու զարգանալը նոյնպէս արագանում են կրկնակի առաջուանից. հոգմը ու կայծակը կրկնակի արագութիւնով անցնում են առաջուայ հեռաւորութիւնները *):

Ասեմք թէ այս ամենը կատարուած է: Ինչպէս կլիբարեքէինը մենք գէպի այս փոփոխութիւնները: Պատասխանն կլինի՝ մենք չենք նկատիլ ոչ մի փոփոխութիւն. մենք խելագար ու ցնորամիտ կասէինք նրան, ով կպնդէր՝ թէ այս տեսակ փոփոխութիւն է յառաջացել: Մենք ոչինչ չենք ունենալ, որ կարողանար ցոյց տալ կատարուած փոփոխութիւնը:

Արդարեւ՝ մենք ժամանակը չափում ենք միայն մի ժամանակամիջոցի միւսի հետ բաղդատելով, և որովհետեւ մեր ենթագրութիւնների համաձայն ամեն ժամանակամիջոց, որից կարող էինք օգտուիլ այսպիսի բաղդատութեան կամ չափելու համար, երկու անգամ նուազել է: «Կոյն նախկին յարաբերութեանը կապակցանքն էին զհամար անփոփոխ գրութիւնով բոլոր երեւոյթների մէջ:

(*) Այս կարելի է աւելի ակներե պարզել. Բէրը ենթադրում է, թէ արիւնի շրջադնացութեան արագութեան փոխուելովը՝ փոխուում է և ջրի մէջ հաղորդութիւնը, և սրանով փոքր կենդանիները մի վայրկենում այնքան զգացութիւններ են ունենում, որքան մենք մի և նոյն երեւոյթից մի ժամում: Այժմ երեւակայէք ներհակը, թէ մենք զգացութիւններ ստանում ենք մի վայրկենի տեղ մի ժամում և այլն:

Մեր քառասուն տարին կթուէր մեզ ութսուն տարի, ամեն բան կկատարէինք կրկնապատիկ աւելի արագ. և որովհետեւ մեր կենսական գործողութիւնները, շնչառութիւնը, շարժողութիւնը, նոյնպէս կփոխուէին նոյն յարաբերութիւնով, ոչ մի կարելիութիւն չէր լինիլ ոչ չափելու և ոչ էլ հաստատելու կատարուած փոփոխութիւնը: Մեզ համար բոլորը մընում է կատարելապէս առաջուայ նման, ընդ սմին՝ ոչ միայն յարաբերաբար, այլ և իրապէս ու բացարձակապէս ոչինչ չէ փոխուում, մինչև որ մենք չափ չունենանք աշխարհի արագացած շարժողութիւնների համար: » Եւ Կալեանը խոսեց, որի հետ բաղդատելով մենք կարող լինէինք նկատել ու չափել այս փոփոխութիւնները:

Նոյնը կյառաջանար և բոլոր ժամանակամիջոցների, ոչ թէ փրկու անգամ՝ այլ չորս անգամ՝ նուազելով, այնպէս որ տարին կգլորուէր երեք ամսում, մարդուս կեանքի ամենամեծ տեղութիւնը, 80 տարուայ տեղ՝ կլինէր 20 տարի. և ամեն բան տիեզերքում կստանար համապատասխանօրէն արագացած շարժողութիւն: Եւ այս դիպուածում, մենք ոչ միայն չէինք նկատիլ ոչ մի փոփոխութիւն, այլ մենք՝ իրապէս՝ ոչ մի բանում չէինք փոփոխուիլ, և բոլոր երեւոյթներն ու անցքերն իւրեանց տեղութիւնով ու հաղորդութիւնով կմնային կատարելապէս անփոփոխ:

Նոյն պատճառով, ստացուում է նոյն հետեանքը, ինչպէս չորս անգամ փոփոխուելուց, այնպէս էլ բոլոր շարժողութիւնների հազար միլիոն անգամ, կամ՝ մի խօսքով՝ կուզես անհուն թիւ անգամ. եթէ տիեզերքում բոլոր երեւոյթների ու մեր կենսական գործողութիւնների ընթացքը արագանար անհուն թիւ անգամ, այսինքն ամբողջ տիեզերական պատմութիւնը համահաւաքուէր մի անշափ փոքր ժամանակի վայրկեանում, մենք ոչ միայն չէինք նկատիլ ոչ մի փոփոխութիւն, այլ և իրապէս ոչ մի փոփոխումն յառաջացած չէր լինիլ:

Արդարեւ՝ երբ խօսքը գալիս է այն բանի վրայ, թէ որոշուած ժամանակամիջոցն ինչ տեղութիւն ունի, այս հարցին

կարելի է պատասխանել միայն այն ժամանակ, և այս ընդհանրապէս միայն այն ժամանակ միտք ունի, երբ մենք կարող ենք բաղդատել այս ժամանակամիջոցը մի այլ նոյնպէս որոշ ու սահմանափակ ժամանակամիջոցի հետ, իսկ բաղդատումն «անհուն ժամանակի» հետ, որ չունի ոչ սկիզբն ոչ վախճան ընդհանրապէս անկարելի է:

Այս բոլոր արամախոհութիւններից երեւում է, որ «ժամանակը» միայն եղանակ է, որով մարդկային միտքն արտաքին զգայարանների օգնութիւնով ըմբռնում է տիեզերքի երեւոյթները, մինչդեռ այս երեւոյթները իսկ կարող են կատարուել որքան ուզես կարճ կամ երկար ժամանակի ընթացքում, այնպէս որ նրանք անկախ են ժամանակից: Խելքի մէջ փայլած միտքը վայրկենական է, նա, որի միտն է ընկնում մի որ և իցէ գաղափար, մտածում է սրա վրայ ամբողջապէս, միանգամից: Բայց եթէ նա ուզում է հազորդել ուրիշին այս գաղափարը, հարկաւոր է սրա համար մի քանի ժամոնակ, նոյնպէս էլ մի քանի ժամանակ հարկաւոր է ուրիշների խօսքերից այս միտքը ըմբռնելու: Եւ այս ժամանակը կարեւոր է ոչ թէ մտքի կերպաւորութիւն ստանալու կամ գոյութիւն ունենալու համար, այլ միայն սրան ըմբռնելու կամ ուրիշին հաղորդելու համար. միտքը ինքը ժամանակից անկախ գոյութիւն ունի, այնպէս իսկ ինչպէս կարելի է և պէտք է հասկանալ տիեզերքը ժամանակից անկախ *):

Ը,

Մենք տեսանք, որ եթէ ժամանակի էութիւնը զննուի, որոշ տուած ժամանակամիջոցի առաւել կամ նուազ տեւականութեան հարցը միայն այն ժամանակ կշիռ ունի, երբ տուած ժա-

(*) Ընդարձակ երազը, որը քնած ժամանակ մեզ թուում էր շատ երկար, երբ ուրիշները քնած մարդուն գիտում են, թուում է վայրկենական, (Մաուդսլի):

մանակամիջոցը բաղդատուում է ուրիշի հետ, իսկ մի որ և իցէ ժամանակամիջոցի երկարութեան հարցն բաղդատելով՝ ամբողջ անվտանգան ժամանակի հետ՝ միտք չունի, որովհետեւ անհուն մեծութեան հետ բաղդատելով՝ ամեն վախճանաւոր մեծութիւն հաւասար է զրօի. սոյնպիսի հետեւանք ենք ստանում և տարածութեան վերաբերութեամբ, Այոտեղ ևս, եթէ տիեզերքը զննուի իբրեւ վախճանաւոր սահման ունեցող, այն ժամանակ, բոլոր տիեզերքը մի կէտ է՝ բաղդատելով անվերջ տարածութեան հետ, որի մէջ ինքը գտնուում է, որքան էլ մեծ չլինէր տիեզերքը, և որքան էլ ամենահեռաւոր աստղերի ու մշուշանրման բիծերի սահմանից դուրս հեռու չընկնէին իւր եղրները, Արդարեւ՝ պատկերացնենք մեզ, թէ տիեզերքի բոլոր երկարութիւնները երկու անգամ կարճացել են, բոլոր հեռաւորութիւնները երկու անգամ նուազել են, այն ժամանակ մենք ոչ մի կարելիութիւն չենք ունենալ այս փոփոխութիւնները նկատելու. մենք նաև չէինք կարող հաւատալ, եթէ մէկը պնդէր՝ թէ այսպիսի փոփոխութիւն յառաջացել է, և մենք կատարելապէս իրաւացի կլինէինք, եթէ մենք մեզ համարէինք լիովին կանոնաւոր մարդիկ, ինչպէս իւրեանց համարել են չիլլիպալտները Գուլլիվերի զրոյցի մէջ:

Սոյնպէս նկատելի չէր լինիլ եթէ բոլոր երկարութիւնները նուազէին միլիոն կամ բիլիոն անգամ, և եթէ մեր բոլոր աստղային համակարգութիւնը յանկարծ կուճ գար իւր ամբողջ պարունակութիւնով մինչև որ հասնէր աւազի չափին, մենք կմնայինք այս փոքրիկ աշխարհում նոյն իսկ եղանակով, ինչպէս այժմ ապրում ենք մեր աստղային համակարգութեան մէջ, որը մեզ երևում է այսքան մեծ. մենք սորա մէջ կապրէինք նոյնպէս և նոյն չափ անստիպողականութիւնով ու յարմարութիւնով, ինչպէս այժմ: Ոչ մի փոփոխութիւն չէր լինիլ, եթէ չկայ մեր աշխարհից դուրս մի ուրիշ աշխարհ. նոյն իսկ այն հարցը՝ թէ յառաջացել է արդեօք մի փոփոխութիւն տարածութեան մէջ՝ նոյնպէս նշանակութիւն չէր ունենալ, ինչպէս սրա նման հարցը ժամանակի վերաբերութեամբ, որը մենք

վերև զննեցինք։

Այսպէս մենք ապացուցեցինք, թէ մեր գիտակցութեան համար կամար բոլորովին չնկատուած ու աննկատելի աշխարհի բոլոր չափսերի միաժամանակ նուազելը։

Սակայն՝ որքան էլ մենք չսղմէինք՝ այս եղանակով տիեզերքը, մենք չէինք կարող վերացնել լիովին տիեզերքի չափսերը, որովհետեւ մենք տեսնում ենք, նաեւ ամենափոքր մարմնու մէջ, անհուն փոքր տարածութեան մէջ, մաթեմատիկական անըստանելի կէտից տարբեր մի բան։ Բայց հետեւեալ օրինակից տեսանելի կլինի՝ թէ կարելի է երեւակայել ինքեան ինչ տարածութեան որ ուզես, որ պարունակէր բազմազան առարկաներ, և պարփակուած լինէր մէկ կէտում։

Ամենքին յայտնի է՝ թէ ինչ է մոգական լուստերը։ Այս գործիքում ապակիւ վրայ ներկած թափանցիկ պատկերի նկարը քցուում է երկակորնթի ապակիւ վրայ, որը յատկութիւն ունի իւրեան վրայ որոշ կերպով ընկնող բոլոր ճառագայթները փոխվելու՝ մի կէտի մէջ, որը կոչւում է վառարան կամ կիզարան։ ճառագայթները անցնում են այս կէտի միջով և շարունակում են այս ճանապարհը հեռու ցրիւ գալով այս կէտիցիակայնպէս, ինչպէս արեւը նրանք այս կէտում հաւաքուում էին։

Այս կերպով կիզարանի ետեւը կերպաւորւում է ճառագայթների մի կոն, որի գագաթը գտնուում է այս կիզարանում։ Եթէ քցենք նրան պատի վրայ, վերջինիս վրայ երեւան է գոլիս թափանցիկ պատկերի նկարը դարձուած ձևով, այնքան առաւել մեծ, որքան պատը հեռու է կիզարանից։ Կոնի իւրաքանչիւր հատուածը տալիս է նախկին պատկերի սոյնամանի դարձուած նկարը։

Եթէ երկակորնթի ապակին, որից օգտուում են այս նկարը ստանալու համար՝ յղկած լինէր մաթեմատիկական ճշտութիւնով, և պատը լինէր լիովին հարթ, մատեցնելով լուստերը պատին այնքան, որ ապակիւ կիզարանը ընկնէր պատի մակարդակի վրայ, մենք այս պատի վրայ կստանայինք այս կիզարանը լուսաւոր անըստանելի կէտի ձևով։

Այս միակ մաթեմատիկական կէտում պարփակուած է պատկերի ամբողջ մեկաբազմութիւնը, և այս անբաժանելի կէտից նորից ցրիւ է գնում ամբողջ պատկերն, եթէ հեռացնենք լապտերը պատից: Այսպէս պատկերի ամբողջ գունազան մակերևոյթը բոլոր բազմադրիչ մասերով, տարազի, առանձին ձևերի, գոյնի մասերով, մի խօսքով ամբողջ պատկերը՝ արդարեւ և իրապէս պարփակուում է այս անբաժանելի կէտում: պատկերը մենք ժողովեցինք այս կէտում, օգտուելով լուսոյ բեկումից, և այս կէտից նա նորից ցրիւ է գնում:

Այս հակառակութեան լուծումն այն ճանապարհի վրայ է, որի զարգացումը ներկայ դատողութեան նպատակն է: Մենք ուզեցինք ցոյց տալ թէ կարելի է հասկանալ աշխարհն կամ տարածութիւնը, որքան մենք ըմբռնում ենք օրան մեր զգացութիւններով, իբրեւ մի բան, որ չունի ոչ չափսեր, ոչ այն տարբերութիւններն, որոնց վրայ մենք նրան տրոհում ենք, և որոնք մենք տեսնում ենք նոցա մէջ, և թէ բոլոր նոցա ընդարձակութիւնն և բոլոր տարբերութիւնը միայն մարդու հայեցակէտի մէջ է, և պայմանաւորուած են մարդու հասկանալովը: Յիրաւի՝ եթէ մի մակերևոյթ, որ ունի սփռութիւն, կարող է կէտ դառնալ, ինչպէս մենք տեսանք մոգական լապտերի օրինակի մէջ, և եթէ այս կէտը կարող է պարունակել մակերևոյթի բոլոր բազմազանութիւնը բոլոր մասերը սրանով իսկ ապացուցած է, թէ այս բազմազանութիւնը, որ ներկայանում է մեզ իբրեւ զանազան առարկաների՝ տարածութեան մէջ եղած՝ գոյութիւն, ոչ մի կերպ կապուած չէ անհրաժեշտօրէն տարածութեան ընդարձակութեան հետ, և թէ մի մաթեմատիկական կէտն էլ կարող է պարունակել բոլոր այս բազմութիւնը:

իսկ եթէ, այսպիսով չպէտք է մակերևոյթին ոչ մի չափառ-
գրել, որպէս զի հասկանանք իւր վերայ եղած մասերի համա-
գոյակցութիւնը, սրանով իսկ ընդարձակութեան էութիւնը
ոչնչանումէ և կէտը դառնումէ հաւասար իրաւունք ունեցող
մակերևոյթի հետ, որովհետեւ առաջինը կարող է պարունակել
վերջինի մէջ եղած պարունակութիւնը, և միայն երբ մենք
ուզում ենք տեսնել այս պարունակութիւնը մարդկային աչ-
քերով, մենք պէտք է վերադառնանք մակերևոյթին և դուրս
բերենք այս կէտից այն կերպարանքները, որոնք սորա մէջ հա-
ւաքուած են:

Այսպիսով մենք ցոյց տուինք այնպիսի մտապատկերի կա-
րելիութիւնը, որով տարածութեան ընդարձակութիւնն է
միայն միջոց ղգայաբար քմբւնելու այն բանը, ինչ որ կարող
է պարունակուած լինել մէկ անբաժանելի կէտում: Այսօ-
րինակ հայեցակէտի կարելիութիւնն ունի մեզ համար այն
պատճառով անգնահատելի նշանակութիւն, որ մենք այսպի-
սով անմիջաբար կարող ենք հասկանալ Կանտի միտքը, որը նա
արտայայտել է յայտնի ասացուածի մէջ՝ թէ Կարթագոն-Լիւնը
է Տիայն Ժադէային ըմբռնող-Լեան մի Կարալ:

Սրանով վերջացնում ենք այն բանի ապացուցութիւնն, ինչ
որ ի նկատի ունենինք. մենք ցոյց տուինք, թէ կարելի է կանգ-
նել այնպիսի հայեցակէտի վրայ, որով ոչ ժամանակն, ոչ տա-
րածութիւնը կարեւոր չեն տիեզերքի գոյութիւնը հասկանալու
համար: Բայց որովհետեւ մեր մարդկային հայեցակէտը, որը
ենթադրում է ընդարձակութիւն ու բազմազանութիւն իբրեւ
աշխարհի անհրաժեշտ յատկութիւն, հանցում է հակաճա-
ռութիւնների, ուստի մենք պէտք է փնտռենք մի այլ հայեացք
այս բանի վրայ, և մեզ հասկանալի են լինում գոնեա՝ այս-
պիսի հայեացքի կարելիութիւնը և մտածելիութիւնը, թէ և
մենք երբէք կարողանալու չենք զննել աշխարհն այս հայեցա-
կէտից. բայց և այնպէս այստեղ և միայն այստեղ մենք ու-
նինք կարելիութիւն հասկանալու այն ճշմարտութիւնը, թէ
աբեղը աշխարհն ծագում է մէկ աբեղական ծրարից:

